

GORDANA KUIĆ
SABRANA DELA
VII KNJIGA

Gordana Kuić
BALADA O BOHORETI
roman
Peto izdanje

Glavni i odgovorni urednik
MILIČKO MIJOVIĆ

Urednik
VASA PAVKOVIĆ

Dizajn korica
NATALIJA PETROVIĆ

Tehnički urednik
JASMINA ŽIVKOVIĆ

Gordana Kuić

BALADA O BOHORETI

NARODNA KNJIGA
ALFA
2007.

Copyright © 2006. by Gordana Kuić
Copyright © za Srbiju, NARODNA KNJIGA-ALFA, 2007.

ISBN 978-86-331-3310-4

Ova knjiga se ne sme bez dozvole autora, ni u celini ni u delovima, umnožavati, preštamovati niti prenositi ni u jednom obliku niti ikakvim sredstvom. Ona se bez odobrenja izdavača ne sme ni na koji drugi način niti ikakvim drugim sredstvom distribuirati niti pak umnožavati. Sva prava na objavljivanje ove knjige zadržavaju autor i izdavač prema odredbama Zakona o autorskim i srodnim pravima.

Mojoj tetki Bohoreti

Proučimo život žene koja je prešla šezdesetu! Za vrijeme svog djetinjstva ona je živjela u turskom ambijentu, na najčistijem Orijentu. Kad je ušla u djevojaštvo stiže Austrijanac, evropski element koji joj je preokrenuo cijelo shvatanje života. A kako i ne bi? Od haremke morala je, htjela to ona ili ne, da se prilagodi navikama koje je donio novi osvajač i uspostavila nova vlast. Kada je došla u godine da bude baka, Srbin je oslobodio Bosnu i ona, mala Jahudinka, iz dimijica i feredže, a potom šešira, prilagođavala se svim režimima umjetnošću svoje prirode. Za pola stoljeća vidjela je kako su se promijenila tri carstva, živjela pod trima uticajima, orijentalnim, germanskim i slavenskim. I uvijek je znala kako da ide ukorak s vremenom. Nije li za to potrebno veliko umijeće?

Laura Papo, Bohoreta, *Mužer Sefardi di Bosnia*,
„Sefardska žena u Bosni“ (prev. M. Nezirović, 2005)

PROLOG

Probudilo me je zvono na vratima. Jutarnje buđenje, rano ili kasno, u meni je oduvek izazivalo bunt. Prva pomisao bi mi bila da se pretvaram da me nema kod kuće, da sam, recimo, otputovala, da sam se odselila, da ne postojim više, da sam naprasno umrla, te da jednostavno ostanem u krevetu, u mom zaštićenom gnezdu, i zanemarim sve i svakoga, sav taj neprijatno užurbani spoljni svet koji nadire u moje usnulo stanje i ugrožava me. Jutro nije moje vreme. Ujutro sam mrzovoljna, namćorasta, zlovoljna pogotovo po vlažnoj avgustovskoj vrućini koja je obujmila grad svojim lepljivim zagrljajem i nije ga danima puštala. Vladala je velika, vlažna toplota. Sivo nebo činilo je pločnike još sivljim.

Međutim, zvonjava, isprekidana ali uporna, nije prestajala. Nešto se moralo učiniti. Nikakva gluma neće pomoći. Jedva prikupljenom poslednjom snagom (ili prvom, jer jutra označavaju početke) besno sam skočila i otklipsala do vrata ispred kojih sam stala i glasom punim prekora i umora upitala ko je (sve je to stalo u samo ove dve rečice). Začula sam cvrkutanje komšinice. Zamišljala sam je svu prpošnu i poletnu i odmah sam se osetila još tromijom i turobnijom. Jedva sam otključala vrata petljajući sa svežnjem ključeva i poput slepca ubacujući pogrešan ključ u pogrešnu bravu, jer ih je bilo dve, gornja i donja, te sam ih najzad otvorila i zurila nekoliko časaka u stepenište, a zatim pogled lenjo prenela na tu mladu ženu. Onako bunovna, jedva sam shvatila da me obaveštava o današnjem „pražnjenju tavana“ zbog novonastalog beogradskog sindroma, takozvane nadgradnje, koja je sve stanare moje zgrade lišavala ovih korisnih i, rekla bih, romantičnih prostora. Zahvalila sam se na obaveštenju i uz izvinjenje koje se odnosilo na moje ponašanje i izgled, promrmljala da ću obaviti svoju dužnost tokom prepodneva.

Vraćajući se u krevet opet me je zgrabio pravi razlog mog opšteg neraspoloženja koji se nije nalazio ni u nasilničkom buđenju ni u oblacima otežalim od kiše, već u tome što me je mučila potreba da pišem i nemoć da počnem. A početi sam morala. Nisam ni slovo napisala već tri godine jer nisam od onih koji pišu svakog dana kao da odlaze u kancelariju pa se pridržavaju radnog vremena.

Imala sam viziju sebe kako sedim na nekoj prostranoj verandi sa pogledom na zelena brda – nikako more jer me ljubav prema njemu zaluduje i odvlači mi pažnju – sa zabeleškama nagomilanim na stolu, šoljom sveže skuvane kafe i već zapaljenom cigaretom. Možda bi trebalo otići u Vrnjačku Banju, uzeti sobu u hotelu „Breza“, sesti na terasu i pretvoriti Banju u mesto zbivanja mog romana. Jer, svaki roman se zasniva na selektivnoj transformaciji realnosti, ili rečeno na srpskom, na izboru preinačene stvarnosti, na njenom izokretanju da bi se došlo do suštinske slike... Ali, ako je tako, zašto je potrebno biti u Vrnjačkoj Banji? Tim poslom mogu se baviti i kod kuće! Shodno tom zaključku, ostala sam kod kuće i počela da radim sa velikim entuzijazmom. Imala sam dobru priču, rečenice su se same od sebe sklapale, dijalozi prštali, kratki i inventivni, opisi su bili puni kolorita i atmosfere, likovi tako uverljivi da im je samo nedostajao izvod iz matične knjige rođenih, zaplet je bio neobičan ali jednostavan, istraživanja sam prethodno obavila – istorijska, društvena, geografska, klimatska, kulinarska – znači, upravo ono što će dati mojoj priči autentičnost... Dakle, roman mora biti odličan! Međutim, sve već pomenuto, mada neophodno za dobar roman, ako se sabere može doneti ono što pisac očekuje, a može se svesti na ništa! Došao je čas kada je onaj glas koji me je negde u potiljku sve vreme ključao najzad i progovorio o groznoj istini: ne valja! Jedan sastojak nedostaje, ona iskra koja oživotvoruje priču bez obzira da li su istorijski podaci ili jelovnik tačni. Moja priča je bila mrtva. Odzvanjala je šupljom neuverljivošću. Čitalac će se upitati kako je moguće da je On pronašao Nju baš tada i tamo, te tako razmrsio sve dileme, jer to se nikada ne dešava u životu, već samo u romanima i to lošim!

Sva satrvana, razmišljala sam o nepravednoj sudbini pisca, jer *život koji obiluje bezočnim drskostima ima neverovatnu povlasticu da može da se odrekne te glupave uverljivosti kojoj se umetnost slepo pokorava. Životni apsurdni ne moraju da izgledaju uverljivo zato što su stvarni. U umetnosti je upravo obrnuto, uverljivost je neophodna kako bi apsurdni izgledali stvarni.*

Pošto se moj pokušaj završio poražavajućim neuspehom, od tada nisam skupila snagu da počnem ponovo. Izmišljala sam razne obaveze – posete, koncerte, terapije – planirala putovanja a ponekad ih i ostvarivala jer ona su odličan izgovor: tokom dve sedmice priprema za put ne vredi ništa započinjati, potom samo putovanje, pa po povratku opet oko dve nedelje ustaljivanja i ulaženja u ritam domaće svakodnevice.

I upravo u tom nezavidnom razdoblju koje melje svojevoljne mučenike ovog teškog zanata, nametnuo mi se odlazak na tavan. Oko podne kročila sam na daščani pod koji moja noga nije dotakla tridesetak godina. Zapahnuo me je onaj karakterističan miris zatvorenih ali suvih prostora (sasvim različit od onog u podrumima) i talas vrućine. Jedva sam otključala katanac okačen na lanac provučen između dve uske daske (pojedinačni tavani su bili ograđeni svojevršnim tarabama). Pod je bio peskovit verovatno od nagomilane prašine, tako da su se svakim korakom podizali oblačići od kojih sam se odmah zacenila od kašlja. U našem delu tavana bilo je malo stvari. Dva sanduka, čije sam poklopce polako otvarala kao da ću u njima pronaći gusarsko blago, bila su prazna. U čošku sam ugledala jedan čudan tronožni mesingani predmet od oko metra visine sa tacnom od porcelana islikanom vencem zlatastog lišća sa koje su se granali držači za sveću, za šibice, kao i dve čašice takođe od mesinga verovatno za mirisne trave ili tamjan. Odmah sam odlučila da taj neobičan ukras kome ni naziv nisam znala snesem u stan.

Već sam se spremala da odem kada sam u uglu gde se kosina krova spušta do poda ugledala jedan prašnjivi kovčežić. Čučnula sam, izvukla ga (bio je lagan), obrisala i pokušala da otvorim, ali nisam uspela jer je bio zaključan, te sam bežeći od nepodnošljive vrućine, njega i bezimni tronožni predmet smestila u lift i spustila do stana.

Odmah sam našla mesto za, nazovimo ga, svećnjak koji se prilično klimao, pa sam ga uglavila između kaljeve peći i vrata, a kovčežić sam odnela u devojačku sobu koja je uglavnom služila kao stovarište mada su ormar i krevet ostali iz doba kada je moja majka Blanka болоvala, a Suzana iz Kovačice je čuvala i u toj sobici spavala. Osetila sam radoznalost ali i otpor prema sadržaju kovčežića. Ako nije prazan, a verovatno da nije, jer zašto bi inače bio zaključan, onda će me njegov sadržaj (pošto obijem bravicu), ma od čega se sastojao, uznemiriti: odmah ću poželeti da pogodim šta je čije i od kada je, da nešto zabeležim, i ma šta pronašla, ti predmeti će izazvati komešanje u mom već uzdrmanom raspoloženju... Ujedno, nikako mi nije bilo jasno zašto mi moja majka nikad nije spomenula njegovo postojanje, a nas dve smo o svemu pričale i ona je predstavljala nepresušni izvor sa koga sam se napajala pišući svoj prvi roman.

Dok sam se tako dvoumila prstima prelazeći preko izrezbarenih strana kovčega, napipala sam jedan prilepljeni kožni džep, a u njemu našla ključić. Sada više nije bilo mesta odlaganju. Uvukla sam ključ u bravu koja je kao podmazana odmah škljocnula dok je poklopac odskočio jer je očigledno imao sa strane ugrađene opruge. I mada sam naslućivala šta će me sačekati, ipak nisam pretpostavila ni delić onoga što sam otkrila.

Uobičajene stvari drevnih zaostavština u mojoj porodici su svedene na minimum zbog srpsko-jevrejskih ratnih bežanija i posleratnih prelazaka sa imanja na nemanje; pored toga, sve od porodične vrednosti u smislu sećanja – fotografije, pisma, iseći iz novina – već je odavno bilo u mom posedu. Utoliko sam se više zaprepastila kada sam našla jedan dotad neviden zavežljaj, jednu maramu opervaženu čipkom i povezanu već požutelom satenskom trakom. Odvezavši vrpцу, preda mnom se rasuo svežanj sveščica-dnevnika i poneka stranica očigledno iscepana iz nekih drugih svezaka, a sve to neuredno složeno u presavijen list hartije. Kao da se vlasnik predomišljao kako da ih poreda, pa ih je čas na jedan, čas na drugi način slagao, te je najzad digao ruke od zaludna posla.

Prvo sam se zagledala u rukopis: slova kao izvajana, tankih i debelih linija, starinska, ženska, ni previše krupna ni previše sitna, retko kolebljiva. Ali, uočila sam znatnu razliku između rukopisa na omotnom listu koji je, otkrih, takođe bio ispisan, i na samim dnevničkim zapisima. Premda bez ikakve sumnje napisan istom rukom, njegove linije odavale su lako podrhtavanje prstiju poput onog koje se javlja kod bolesnika ili staraca ili prilikom pisanja u naletu straha ili uzbuđenja.

U vrelini devojačke sobe do koje nije stizao hladan talas uređaja za rashlađivanje prebivala sam po stranicama dnevničkih zapisa. Učinilo mi se da prepoznajem rukopis moje tetke Laure. Njene pesme i razne beleške listala sam još kao devojčica, a mama me je terala da ih čitam naglas da bih vežbala njen maternji jezik *ladino*, zapravo, predservantesovski španski sačuvan kod sefardskih Jevreja od XV veka kada su bili prognani iz Španije do dana današnjeg.

Nestrpljivo sam pogledala potpis na listu koji je objedinjavao sve što je bilo priloženo: „Bohoreta“, nadimak koji su nosila prvorodena sefardska deca. Laura je bila najstarije dete moje bake Estere i dede Leona Levija. Taj nadimak – za mušku decu Bohor, a za žensku Bohoreta – podsećao me je na lahor i behar, a u ženskom obliku još u maznom deminutivu! Njen lik se provlači kroz moj prvi roman, dok u poslednjem ona kazuje priču o travaru iz Travnika. Istinu govoreći, ona je stalno prisutna u meni. Odavno mi se činilo da je njena ljubav prema pisanju i beleženju prešla na mene.

Iznad potpisa, drhtavom rukom bolesnika, moja tetka je napisala jednu svoju misao: „Danas je 1. Decembar 1939. godina (rođendan moje sestrice Blankice). Neposredno posle Kristalne noći koja najavljuje košmar novih pogroma i rata, mnogo toga gubi na važnosti, a mnogo nevažnog nam se uvuče u svest, i za to nevažno se pridržavamo kao davljenik za slamku da bi sačuvali osećanje normalnosti. Vraćamo se u prošlost ne bi li našli opravdanje za sadašnjost. Ovi dnevници su prošlost.“

Obuzeta strahovitim nestrpljenjem, ovlaš sam pročitala dnevničke zapise preskačući strane, jureći po štivu potpuno obuzeta neverovatnom pričom jedne mladosti. Nisam sve razumela, ali sam dobila uvid u celinu. Počinje sa Stambolom! Kada je mamina porodica boravila u Stambolu? Valjda nekoliko poslednjih godina XIX i nekoliko s početka XX veka...

Oznojena i zadihana, shvatila sam da i dalje sedim na podu u zagušljivoj sobici. Tu sam i ostala jer sam odjednom među sveskama pronašla i tri pisma napisana drugačijim rukopisom, oštrijih linija, muškog zahvata. Potpis: Manuel Manrike de Lara. Kakvo ime! Otmeno, zvučno, svehispanko – kastanjete, def, tragika, ponos, kruto plemstvo, sputana strast! Da, da... I ja sam, kao i moja tetka Bohoreta, stvarala slike zasnovane na imenu. I pisma sam pokušala brzo da pročitam, ali sam se na njima duže zadržala: jezik je bio moderni španski, uzvišen, probranih izraza, učen, dugačke ali besprekorno organizovane rečenice... Ostavila su na mene dubok utisak, jer su nosila pečat vanvremenskog, vanprostornog, vanljubavnog. Ispunjena opštim, a ipak sasvim ličnim, učinila su mi se kao sama suština razmišljanja o životu sa svim njegovim jarkim i tamnim aspektima; govorila su o jednostavnosti iskrene pobude, o pristojnosti kao najvećoj retkosti, o večnom posezanju za skladom mišljenja i izraza, a povrh svega, tematski su predstavljala raspravu o sefardskom bitisanju. Zadivljena, dugo sam razmišljala hladeći se njima kao lepezom, i ponovo ih iščitavala.

Mučilo me je pitanje kako je taj svežanj stigao do nas. Moja tetka Nina jedina je prisustvovala smrti i pogrebu njene sestre Laure u Sarajevu. Mora biti da je posle Drugog svetskog rata, došavši u Beograd pre nego što će se preseliti u Dubrovnik, donela i ovaj kovčežić i predala ga mojoj majci, čuvaru porodičnog blaga. Nina je bila veoma radoznala, ali nesklona čitanju. Sigurno nije ni otvorila dnevnik, jer da jeste, pročitala bi ih sa najvećim zadovoljstvom zbog tajnovitog sadržaja. Mislila je, verovatno, da je to samo još jedan naučni spis njene sestre „zaludene sefardikom“, kako je obično gundala. Ili ih je ipak pročitala, užasnula se njihovom sadržinom, (Nina se lako užasavala) pa ih ipak donela u Beograd da se sa Blankom dogovori šta će sa njima učiniti. Poznajući moju tetku Ninu, pretpostavljam da je navaljivala da se unište. Naprosto čujem moju majku kako se blago protivi, navodeći sve što je netragom nestalo tokom tek završenog strašnog rata, kako pominje prezimena ubijenih porodica iz gotovo zbrisane sarajevske jevrejske zajednice. Tu Nina popušta i već su joj oči pune suza, pa grcajući kaže da s obzirom da naslednika nema, jer su Laurini sinovi takođe ubijeni, onda nema ni na koga da padne sramota, a moja majka se usprotivi rekavši da sramote nema u tim zapisima. Dok Nina, kroz jecaje, mrmlija : „*No aj, nema? Ima! Ima! Ah, povereta, mia povera ermanika, jadnica, moja jedna sestrice!*“ Blanka pita zašto jedna, jer žena koja doživi ljubav nikad ne može biti jedna... A kad bih u scenu uvela i moju tetku Rikicu, već bi između nje i Nine izbila gromoglasna svađa...

I sve tako, u mojoj glavi se nižu ličnosti, razgovori, prizori. Čine mi se toliko jasnim, bliskim i stvarnim da mi stvarnost postaje bleđa i zamagljena. Mogu i sad da opipam njihovu meku kožu dok su me kao dete, a i kasnije, grlile i ljubile, da omirišem sapun kojim su se umivale, da razumem svaku modulaciju glasa, svaki treptaj oka. Zbog te bliskosti i mog ubeđenja da znam sve porodične priče, čudilo me je što moja majka, moja najbolja prijateljica, nikad nije spomenula postojanje dnevnika! Nikad! U porodici bez tajni i laži takvo prećutkivanje me je prenerazilo. Da li je Blanka ovaj svežanj jednostavno prepustila budućim vremenima nemajući srca da ga uništi, ali ne mogavši ni da iznese na svetlo dana intimu njene najstarije sestre koju je poštovala, volela i doživljavala kao drugu majku? Verovatno.

Provela sam ceo dan i veliki deo noći čitajući, a kada se opet vratih u stvarnost već je bilo praskozorje. Uz cvrkut beogradskih vrabaca, kao što su se javljale naznake novog dana, tako sam i ja nazirala rađanje želje da beleške sredim, proučim i dokučim zašto su mi nekim čudom ostavljene.

Pri pažljivijem pregledu stranica dnevnika, primetila sam da mi nešto nedostaje: sa iznenađenjem sam zaključila da dnevnički zapisi nemaju datume! Na nekoliko prvih stranica naišla sam na nečitka, gusto prekrížena mesta upravo tamo gde bi trebalo da su ispisani datumi, a najzad, pored jedne tako zacrnjene mrlje i komentar: „Datume namerno brišem i neću ih više pisati. To činim iz nekoliko razloga. Prvo, koji kalendar da poštujem? Da li muslimanski zbog Otomana i mog boravka u Stambolu, ili naš jevrejski jer sam Jevrejka, ili hrišćanski Austro-ugarski jer je Saraj sada njihov? Drugo, za intimni dnevnik jedne obične ličnosti datumi su nevažni. Oni su presudni za istoriju, oni priliče dnevnicima vojskovođa i kraljeva, političara i dostojanstvenika. Datumi su za životopise velikana. A moj mali život teče kao reka, *roman fleuve*, roman reka, neomeđen ničim osim rođenjem i smrću. Treće, meni je važno stanje duha. Ja živim unutar sebe, svoja raspoloženja nosim bez obzira na stoleće i geografsko određenje. Od mog postanka do mog prestanka, ma gde bila, od Antarktika do Arktika, ja sam ono što jesam.“

Već sutradan, opčinjena utiscima od prethodne noći, počela sam da prevodim čitko ispisani tekst istovremeno razmatrajući način na koji bih sav taj materijal poredala: po datumima nisam mogla jer ih nije bilo, po tematici takođe, jer se mešala. Možda po gradovima u kojima je pisan jer ga je i ona, sa malim izuzecima, tako grupisala. Odlučih da ostanu u redosledu u kome sam ih pronašla. Učinilo mi se da bi Bohoreta tako želela.

* * *

Tokom sledećih nekoliko meseci, dok sam s mukom radila na prevodu, u ušima mi je brujao Bohoretin glas prigušen vetrovima prohujalog stoleća, udaljen od mene za čitav jedan život – od njenog rođenja do njene smrti u proleće 1942. godine, iste godine kada sam se ja u leto rodila. Iz priča moje majke poznavala sam način njenog obraćanja, njene omiljene poslovice, pesme, izreke, a iz njenih rukopisa znala sam ton kojim je pisala, čak sam ga, rekla bih, i oponašala.

Šaputala mi je: „Neka ti, *mi kerida*, mila moja, ove stranice donesu radost otkrivanja tajne; ili, možda, radost traganja, ili poniranja u prošlost; ili, ako ništa drugo, radost priče o odrastanju, lutanju, spoznajama, razočaranjima – radost priče moje mladosti. Bez priče nema ljudskog iskaza. A kakva je to priča koja nema bar naznaku ljubavi?“ Sumnjičavo sam klimnula glavom, a Bohoreta je nastavila: „Uvek se raduj osećanju ljubavi, makar ti ona u jednom trenu donela sreću, a već u sledećem tugu. Ne mari! Onaj ko se ne pripremi za tu smenu dragosti i žalosti neprestano je u prilici da bude nesrećan: čak i kad voli, delićem bića priprema se da mrzi. Ah, nemoj mrzeti: mržnja je strah, teskoba, tuga i jad. Mržnja je u osnovi neznanje i nepoznavanje predmeta mržnje. Čuvaj je se, ne podaj joj se, uništi u sebi svaki njen začetak da ona ne bi uništila tebe.“

Prevodeći sa jezika koji nisam dobro znala, kada bih posustala od umora, Bohoretin glas bi me hrabrio: „Nije ti lako, ali sa lakoćom se ništa značajno u životu ne postiže. Iza svakog velikog poduhvata (pa i malog, ali temeljito urađenog) stoji oznojeno čelo. To je načelo bez premca: od Stradivarijusovih violina do Mošikjovih nanula, od Servantesovog ‘Don Kihota’ do moje ‘Esterke’. Ogroman napor je neizbežan. Ali za njega ti imaš podsticaj jer će ti štivo koje prevodiš pokazati šta znače oskudica i zaostalost, ali i žar življenja, snaga ljubavi i raskoš učenja. Pokazaće ti da uprkos svemu što iz svega proizilazi, jer sve je povezano, sve je uzrok i sve je posledica, misao o dobroti ne sme da te napusti. Iz nje bi trebalo sve da potekne, u nju sve da se uliva. Dobrota je jedina kojoj nisu potrebni ni povodi, ni razlozi, ni obrazloženja.“

A mene nije napuštala misao da bih moje romane napisala drugačije da sam ranije pronašla dnevnik. Oni su mi otvarali jednu novu sliku moje porodice... Od pet sestara – Nine, zakerala zlatnih ruku, koja je sasvim sama otvorila modistički salon i udala se za Srbina; Klare, *orgojoza*, nadmene, koja se udala za katolika i otišla u beli svet; Blanke, koja je uprkos blagosti i poslušnosti punih četrnaest godina živela nevenčano sa Srbinom; Riki, duhovito ekscentričnog spadala, koja je postala balerina; pa i Bohorete što se tiče njenog bavljenja naukom; dakle, hrabrih sestara koje slede svoje snove i žive ispred svog vremena – ipak je Bohoreta, mudrica, bila jedina koja se dragovoljno povinivala strogim pravilima sefardskog ponašanja što se tiče njenog privatnog života. Takvu sam priču oduvek slušala i u nju verovala. A sad odjednom, i Bohoreta iskače iz društvenih okvira čineći iskorak, ali tajni, onaj o kome niko nije znao sve do njene smrti! Kako sve to sada složiti, kako menjati pogled na junakinje vlastitih romana!?

Možda je dobro što dnevnik nisam imala u rukama ranije, pomislila sam jedne besane noći, a Bohoreta se odmah nadovezala: „Želja mi je bila da ovaj svežanj pronađeš u starosnom dobu kada si već shvatila kratkoću života. Svest o kraju se pojavi tek kada se zađe u godine. Mladost ne zna za završetke. Njen *credo* je beskonačnost. Ako tako bude, bolje ćeš ih razumeti. A kad smo kod razumevanja, šteta što nisi dobro naučila španski, naš medeni jezik, jezik naše krvi, jezik zatamnjenog zvuka nazalne pesme i reskog udarca potpetica. Moja pismena zaostavština će te naterati da se zbližiš sa tim jedinstvenim jezikom-sponom čije je očuvanje dugo pet vekova zaslužno za neprekidnu vezu sa našom davnašnjom postojbinom, zlaćanom Španijom, majkom i maćehom svih Sefarda rasutih po planeti, za vezu sa darovima njenog sjaja, njene nauke i književnosti koje smo i mi i Mavri znatno obogatili.“

Njen glas je izgovarao tekst koji sam prevodila: „Postoji samo ono čega se sećamo, samo ono što je zabeleženo u našem pamćenju. Ja živim od trenutka od koga se sećam događaja. A da bi oni ostali posle zamiranja mog pamćenja, ja ih beležim. Ne zbog toga što su neobični, što su važni, već zato što oslikavaju jedno vreme, jedno podneblje i jedan živalj – hiljade onih sitnih sudbina koje pletu baštinu jednog naroda. Ponašanje, verovanje, uzrečice, nadimci, odeća, nakit, jelo, piće, ukrasi – sve se to menja iz jednog doba u drugo. Menja se i zauvek nestaje, zato ja svoje beležim. Na tome sam radila sav svoj život. S druge strane, običaji stari nekoliko hiljada godina iz Kanana ili nekoliko stotina godina iz Španije određuju nas i danas, daju nam osećanje pripadnosti.“

Slušala sam je stalno i odgovarala joj naglas, (da me je neko čuo proglasio bi me ludom), ali ta razmena misli mi je davala toliko podstreka da je ne bih prekinula i kada bih znala da će me posle svega sapeti u ludačku košulju!

Bohoreta je oštro kritikovala svoj rad, kao i ja moj: „Eh, *čikita mia*, mala moja, naići ćeš ovde toliko nedorečenosti zato što sam u mladosti bila jedna sasvim smušena osoba, mada smo za Ninu govorili da je zaboravna i rasejana. (Ni u starosti nisam bolja ni kao ličnost, ni kao pisac! Možda samo malo iskusnija... A i to je pitanje!) Naići ćeš na ponavljanja. Naići ćeš na neprihvatljive kontradikcije u mojim razmišljanjima, (unutar jedne te iste osobe toliko protivurečnosti!), da ćeš se zapitati je li to sve moje. Jeste. Prihvati ove beleške kao životnu lekciju o traganju za odgovorima, menjanju stavova tokom godina, njihovom formiranju i rasformiranju, a sve to u okviru razumevanja ljudskog opstanka. Moje oprečnosti potiču iz sumnje koja je odlika svakog mislećeg čoveka. Nije to odsustvo uverenja, već odsustvo ekstremnog stava, isključivosti, tvrdokornog i nepomirljivog verovanja u bilo šta... Nikad se ne drži kao pijan plota jedne misli, budi otvorena za sagledavanje drugačijih, slušaj ljude kad ti se obraćaju, ne sudi im odmah, jer samo tako ćeš doći do mogućnosti opovrgavanja sebe od ranije – do rasta ličnosti. Sumnjaj, pitaj se, lutaj, traži nove puteve!“

* * *

Već je jesen... Dugo nisam ni takla prevod, ali sam zato sada navalila i ne stajem. Više ne umem da razlučim da li mi to Bohoreta pomaže njenim šapatom ili ja naprosto čujem reči koje prevodim: „Imam li ja tebi, *korason de mi korason*, srce moga srca, nešto naročito da ostavim u amanet kao mudrost za sva vremena? Ja lično, iako moj stav baš i nije važan, verujem u Božju umešanost. Ti, kao pripadnik modernijih vremena, nazovi to Proviđenjem ili Sudbinom... Kako hoćeš. Zašto se neko sretne sa nekim drugim u određenom času i na određenom mestu i taj susret promeni tok čitavog života jednog ili oba sudeonika tog događaja ili čitavih naroda? Na to pitanje nemam tačan odgovor, premda postoje bezbrojna razjašnjenja od kojih ni jedno nije potpuno, te ih zato neću izlagati. Danas se mnogo priča o podudarnosti, koincidenciji, slučajnosti, ali zar nisu i oni deo Tvorčevog nauma? Moguće, zar ne, samo ako veruješ u Tvorca. Premda nisam sklona nepotrebnim savetima, (lažem, jesam!) ipak ću ti jedan dati: ukoliko veruješ u Božju nadmoć, život će ti biti jednostavniji. Zato je i izmišljena Božja nadmoć. Svaka vera na svetu je zasnovana na prihvatanju onoga za šta mislimo da je istina, ali što ne možemo dokazati. Svaka religija, od ranih Egipćana do ovih današnjih, opisuje Boga kroz metafore, alegorije i preterivanja. A zašto nam je sve to potrebno? Zato da bi pomogli našem umu da shvati neshvatljivo, a neshvatljivog na pretek!“

Sledeće sam sama upitala Bohoretu, a ona me je naučila: „Polusrpkinja i polujevrekja – budi i jedno i drugo bez straha i bez ičije, pa i sopstvene, prisile; ostvari se na obe strane; nemoj biti ona koja ni za jednu stranu neće da se žrtvuje, već gaji polutansku kolebljivost. Ti si i jedno i drugo u potpunosti, a ne na pola puta od jednog do drugog! Ti sediš na obe stolice postojano, a ne padaš na tlo između njih.“

Približavala sam se kraju dnevnika. Glas se pojačao, prosto me je nosio: „Zapamti: život je veliko blago. I oni koji kukaju i grde ga, obožavaju ga; i na smrt bolesni se bore za njega, jer on je jedinstven; svaki njegov minut, sat, dan su neponovljivi. Svi ga vole, sa retkim izuzecima koji potvrđuju pravilo (mislim na one koji izvrše samoubistvo). *Mira, kerida, algu muj alegri...* Vidi, mila, nešto vrlo smešno: voli ga čak i smrt! Razlog zbog koga se smrt tako prilepila za život nije biološka neophodnost, već zavist! Da! Da! Život je toliko divan da se smrt u njega zaljubila. Voli ga ljubomornom, posesivnom ljubavlju i zgrabi ga uvek kad joj se pruži prilika!“

„I još nešto,“ nije me napuštala moja tetka Laura, „ukoliko mnogo ne očekuješ od života bićeš srećnija. Svaka sitnica će ti biti dar. Ako očekuješ previše od prijateljstva, ljubavi, karijere, ništa te neće zadovoljiti. I još nešto (saveta nikad dosta, premda od njih malo vajde: oni kojima su dati retko ih poslušaju; shvate ih tek kad sami udare glavom o zid): od svoje naravi ne možeš pobeći. Živi u skladu sa njom i ne pravi iskorake prema nekoj drugačijoj, željenoj, jer nema dugoročne glume, a kratkoročna donosi samo patnju. Kušaj život, greši, ispravlja se, istražuj, putuj, ali zapamti, ma gde da si, umrećeš na planeti.“

Posle mnogih prevedenih stranica ćutnje, opet smo „razgovarale“, a ona mi je kazala: „Ih, koliko misli, osećanja, događanja nije stiglo do ovog dnevnika već je pohranjeno u sećanju koje će se sa mnom ugasiti! Ali, *mas vali algu ki nada*, bolje išta nego ništa. Dodavati mu sada više nemam snage. Istrošila sam se pišući detaljnu istoriju naše porodice za moje voljene sinove kao poklon kad se vrate iz Jasenovca... Slaba sam i patim od ozbiljne boljke, srčane astme... Dovoljno je i ovoliko!“

* * *

Retko sam menjala njeno štivo, zapravo, nisam uopšte. Želela sam da zadrži njen pečat. Ali, kada sam na kraju celokupan rad pročitala, shvatila sam da bih ga i ja slično napisala, sa istom emocijom, stilom, izborom reči, poukom, romantikom, primesom lirskog... Način pisanja nam se podudara. Kao u svakom prevodu, ponešto se izgubilo, a ponešto je dodato. Izgubio se ritam i oštrina španskog jezika iako je i srpski pomalo odsečan, negde između preoštrog poljskog i premekog ruskog. Dodata je, najviše u izboru reči, blaga ali svojevrsna slovenska patetika kojoj nisam umela da se otmem – ona je prekrila sefardsku prilagodljivost, mirenje sa sudbinom, prigušen, latentni, ali neuništiv optimizam. Po muzici jezika, nalazim sličnost između kastiljana, srpskog i hebrejskog. Ili je to možda moj pogrešan lični utisak pošto je takva mešavina moje krvi.

Na samom kraju, još jednom je „progovorila“ glasom prigušenim, već gotovo nejasnim kao da se javlja iz velikih daljina: „Ne plaši se samoće, kerida. Dobro je imati veliku porodicu, ali je gore od samoće biti sam u njoj. U našoj, srećom, niko nikada nije bio sam...“

I posle ovoga je začutala, a ja sam završila prevođenje. Vejao je sneg. Od zlatnog žarkog leta do duboke bele zime... Toliko je trajalo. Moje oskudno znanje španskog prilično se obogatilo.

Već negde tokom jeseni u jeku rada, u meni je postepeno sazrevala želja da obelodanim prevedeno. Konačnu odluku o tome još nisam donela, mada pronalazim, negde duboko u sebi, nenapisanu ali prisutnu molbu moje tetke da to učinim.

STAMBOL

Pao je sneg u carskom gradu! Veje sitnim pahuljama i pokriva minarete, izbeljuje sokake i slaže se na božurima u baštama, (ova rečenica putopisca Omara mi se mnogo svidala pa sam je zapamtila, a sad i zapisala), baš kao u mom rodnom Saraju. Ovde se to ređe događa. Svi su zbunjeni, a deca ponajviše jer mnoga nikad dosad nisu videla to belo blago što leprša odozgo. Ja, bogme, jesam, mada sam još devojčica. Uživala sam u gustoj, prozračnoj čipki koja se spušta sa nebesa! Naše zime se teško zaboravljaju, a i teško preživljavaju. Zubate su i bockave. Zato su proleća još draža i milija. Sve se plaća! Nema toplote dok se ne oseti hladnoća. I još nešto: u Saraju smo ipak imali ako ne za ćumur onda bar za jeftina drva, te bi se svakog dana pomalo ogrejali, a ovde nemamo, pa je toliko hladno da mi se kosti pretvaraju u led – valjda od memle i vlage jer smo okruženi vodom. Zlatni rog jeste zlatan, ali sad ga baš ne vidim sa te fine strane, sada je samo izvor mokre hladnoće.

* * *

Nekako smo se smestili u podrumčiću sa jednim prozorčedom u nivou ulice. Nije loše. Velika je sreća što imamo ognjište pa kad skupimo nešto drva možemo da založimo. Prostora za nas šestoro baš i nema, ali utoliko je bolje jer smo zbijeni jedno uz drugo pa se tako grejemo. Deca, Isak, Nina i Klara, spavaju u sanducima u kojima smo doneli od kuće nešto odeće i posteljine, a Mama Estera, Papa Leon i ja na onom parčetu poda koji smo obložili kartonima, prekrili slamom, pa čaršavima jer je nabijena zemlja dosta hladna.

Mama kaže da će u jednom ćošku u leto zasaditi povrće da imamo šta da jedemo, ali ja mislim da se šali, jer biljkama treba sunce, a u nas je i danju polumrak. Nije ni to loše jer u mraku se lakše spava. Očekujemo da Papa Leonu krenu poslovi pa da se preselimo.

* * *

Došli su neki ljudi iz jevrejske zajednice tek što smo stigli i nazvali naš dom izbom. To me je uvredilo. Meni ovde ništa ne smeta, ništa mi i ne fali, baš! Samo je sada zima, ali kad dođe proleće, ih! Hladno je svima, pa i onim bogatašima u dvorovima. Kako li oni tek zagreju onolike sobetine!? Ovoj nenadanoj zimskoj bajci prethodio je olujni vetar. Fijukao je celu noć, a sutradan kad sam izašla, poneo me je i nosio nekoliko metara, letela sam prvi put u životu, bila sam ptica... Ne sasvim, jer sam sletela malo nespretno udarivši kolenom i laktom o kamenje kaldrme i dobro sam se izubijala i izgrebala jer ipak ne umem kao ptica da se skladno prizemljim! Ali, uprkos padu, opet bih letela! Kakvo je to neopisivo zadovoljstvo! Ih! I Mama Estera je kao prava ptica, ali ne po letenju, mada leti na sve strane i ne prestaje da radi, već po hrani koju daje njenim ptićima u kljunove. Hrani nas toplom čorbom od krompira i kupusa, a kad imamo gozbu, naime jednu ribicu, onda ona uzme kičmenu kost i tako je dugo žvaće dok je potpuno ne usitni jer, kaže, to je dobro za kosti njene bebe koja je još u stomaku. Ponekad se pitam da li ona samo teši Papa Leona i mene ili je to stvarno istina.

* * *

Pošto podosta drhtim od hladnoće, kad god mogu izlazim napolje jer kad hodam ugrijem se pa mi i ne treba kaput, a kad se ugrijem, život iznenada izgleda bolji. Ipak, pomalo poplavim kad sam dugo napolju, pa da bih opet pobelela svratim do staretinara *sinjor* Kajona u sedmom sokaku od našeg. On je najbolji knjižar u celoj jevrejskoj četvrti. Idem tamo ne samo zato što je on ljubazan prema meni i uvek mi klimne glavom i dozvoljava da pažljivo prevrćem po drevnim knjigama, a i lep je sa srebrnom bradom i urednim noktima na dugačkim prstima i plavook je, nego i zato što uživam da osetim knjige pod jagodicama prstiju, da ih omirišem, ali ne samo to, ja obožavam da ih čitam ako su na španskom ili turskom, pa i francuskom koji nastojim da naučim. *Sinjor* Kajon mi je dao ovu svesku za razno zapisivanje, a ja sam je proglasila dnevnikom! Iako sve pamtim, lepo je beležiti šta mi se događa. On mi je pre mesec dana dao i početni udžbenik za učenje francuskog, a ja sam dosad već prošla svih šest kurseva. Nije poverovao da sam stvarno sve iz tih šest udžbenika naučila – i gramatiku i reči i idiome i pisanje – pa me je propitivao. Bio je iznenađen, dugo ćutao i klimao glavom, a zatim me je pohvalio rekavši da sam čudo od deteta, što baš nisam shvatila, ali nije važno, nisam htela da ga prekidam i pitam šta pod tim podrazumeva.

„Čudo od deteta, *enfant prodige*, je bio, recimo, Wolfgang Amadeus Mozart,“ objašnjavao mi je *sinjor* Kajon kao da je čuo moje pitanje. „On je kao dečkić već svirao na violini, orguljama i klavsenu i komponovao.“

„Ali ja ništa ne stvaram,“ pobunila sam se.

„Ovakvom brzinom učiti isto je što i stvarati,“ nasmešio mi se.

„Znači, ja sam Mozart za učenje!“ mnogo sam se obradovala.

Kazao je da ću uskoro moći da čitam Viktora Igoa, jednog od najvećih francuskih romanopisaca! Toliko sam srećna i ponosna! Lako razumem francuski, rekla sam, a on mi je objasnio da je to zbog španskog jer su reči oba jezika latinskog korena. Svašta ja od njega saznam. Potrebno mi je još malo vežbe za izgovor. Moj učitelj tvrdi da ću vokabular najbolje uvećati čitanjem.

* * *

Ponesena uspehom sa francuskim, odlučila sam da malo radim i na nemačkom jer bez njega sada u Saraju nema života pa da se pripremim. Pored svih ostalih vrednosti, *sinjor* Kajon ima najveće blago: jednu bubnjaru koju neprestano hrani drvetom i drvenim ugljem! Među knjigama zanemarim i glad koja izaziva neprijatne grčeve u stomaku. Najstrašniji su kad na njih obraćam pažnju. A kad se začitam i zanesem nekom pričom, onda na sve zaboravim. Hvala Svevišnjem što mi je dao takav dar: zanimanje za nešto što me toliko obuzme da ništa drugo ne primećujem! Mora da je strašno onima koji nemaju taj poklon s neba i samo osećaju ono što se zaista u njima i oko njih dešava. Takva su sva deca, jer ona još ne umeju ni da govore, ni da čitaju, ni da slušaju pesmu, ni da se prepuste nekom interesovanju da bi odagnali misli od telesnih potreba... Zato moj mali brat Isak i još manja Nina i još manja Klara toliko plaču. Ne umeju da kažu šta im je, mada Mama i ja znamo da im nije ništa već su jednostavno gladni. Ah, kako vrište mali proždrljivci! Klari je ipak najlakše jer je najmanja pa joj je i stomak najmanji i najbrže se napuni...

* * *

Često izvodim Isaka da trčkara po našem sokaku koji se zove Srce sokak, golicam ga i pričam mu priče, a on je sav kratak, nabijen i zdrav. Mama ga zove dundica. Klara je kao lopta, samo se prevrće i pada kod prvih koraka. Sa Ninom pomalo pričam, već je progovorila i ne prestaje sa mrmljanjem, melje li melje. Vredna je, stalno raducka i igra se nekim otpacima od drveta, ali i ide po komšiluku i skuplja sve što može da gori i dovlači kući. Meni juče kaže kao odrasla da se od čitanja i priče ne živi... Toliko smo se Mama i ja smejele kad je to rekla da smo se zagrcnule.

* * *

Moja mila mamili, sa onim velikim trbuhom, kaže da je dobro što smo svi mršavi i da nam zavidi, ali i ona će uskoro biti kao mi. Ona zasad mora da hrani i sebe i bebu koja tek što nije došla na svet. A vidim kako bi najradije ostavila sve što joj je na tanjiru i podelila Isaku, Nini, Klari i meni. Što se nje same tiče, ona bi to i uradila bez razmišljanja, ali ne sme zbog deteta u njenom stomaku. Tako mi je rekla prekuče kad nam je na stolu bio svakom po jedan komad hleba, uh, ukusniji nikad nisam pojela, od kukuruznog brašna, prste da poličeš. Mama nas je sve pogladila pogledom. Uvek se smeši kad nas posmatra, a stalno nas posmatra. Otpevala nam je našu omiljenu pesmu i to nam je bilo kao da smo pojeli komad jagnjetine... Valjda! Kad sam to izjavila, Papa je odmah uzvratio uz uzdah da bi on radije umesto pesme pojeo pravu jagnjetinu, onu pečenu ispod sača...

* * *

Ja obožavam naše stare romanse, a ponajviše *Adio kerida*, (Zbogom, draga). Pitala sam Mamu jednom hoću li i ja umeti tako lepo da pevam, a ona mi je rekla da je to sasvim izvesno... Sasvim izvesno... Sasvim izvesno (kakav lep izraz!) Od tada sam naučila reči svih njenih romansi. Ali, kada ih ja pevam nikad nemaju tako umilan zvuk... Njen glas je anđeoski i to je tako, a moj nije! Mislim da je neprestano nasmejana upravo zato što joj je Svevišnji podario glas slavuja, mada ona kaže da peva jer je srećna što smo joj mi živi i zdravi, i što može sa mnom stalno da priča, i što joj ja prenosim sve što pročitam kod *sinjor* Kajona, dakle, sve ono što ona nije stigla da čuje i sazna kao, recimo, da se Stambol pored Istambula zove još i Listana, Vizant, Porta, Konstantinopolj, Carigrad i ko zna kako sve.

* * *

Hodam, hodam, hodam. Usuđujem se da odem i malo dalje od naših sokaka. Dobro se snalazim i uvek zapamtim put natrag. To je najvažnije: znati vratiti se. Prolazim pored palata i konaka Galate sa raskošnim kapijama i tri sprata arkada. Tu živi kadija, a kadija je sudija, ali je i valija. Sultan, neka mu Svevišnji podari dug život i pobjedu nad našim dušmanima, predstavlja Alahovu senku na zemlji, a kadija je senka sultanova u vilajetu, objasnio mi je *sinjor* Kajon i naglasio da je najbolje nikad, ama baš nikad ne stupiti u kadijinu kancelariju, jer odatle teško koji kaurin, to jest, Grk, Jermenin, Talijan, pa i Jevrejin ili bilo ko drugi izađe, a ukoliko i izađe, znači da je platio zamašnu globu. Ali, ako je neko pošten, onda nema čega da se boji, rekla sam. Ima, ima, nastavio je *sinjor* Kajon. Ne shvatam zašto treba platiti kaznu za neučinjenu zloću. Greh se prvo mora dokazati, a ako ga nisi počinio, ne može se dokazati! Ipak, izgleda da može, jer mi je poštovani knjižar odvratio sledećom rečenicom koju sada beležim iako je sasvim ne razumem:

„Nećemo ništa razumeti od hoda sveta ako budemo zamišljali da ljudi uvek postupaju pravedno. Zato i postoji poslovice: *pagan djustus por pikadoris*, plaćaju pravednici za grešnike.“

* * *

Sneg stvara tišinu. Svaki zvuk omekša. Konjske kopite se jedva čuju, a glasovi mujezina su potmulili. Nemam šta da pomognem u kući. Mama voli da krpi i time se najviše zabavlja, a krpeži koliko hoćeš. Dok krpi ona pevuši, a ja slušam i uživam svim srcem! Skuvati jedva da ima šta, urediti podrumčić i složiti naše prostirke na kojima po podu spavamo traje svega nekoliko minuta, pomesti ona dva metra unutra i jedan spolja gotovo je za tili čas, istresti nemamo šta, jer sve što imamo od odeće i ćebadi je na nama. Dobili smo ih od naših dobrih suseda i jevrejske zajednice. Oni nam pomažu, ali Papa to mrzi i da čuje i da vidi, pa se o tome ne govori u kući jer ga razgovor o pomoći koju nam pružaju toliko ražesti da vidim da bi najradije nešto razbio, ali nema šta! Njegove crne oči samo blesnu, iskre iskaču iz njih, sav se zajapuri, i njegova bela put se ispečati crvenim mrljama, onda zatrese glavom, rukom pređe preko čela, pa dograbi guste kovrdže kao da će ih iščupati, a ponekad tresne i rukom o sto. Ali ga bes brzo prođe i već u sledećem času zapeva neku sevdalinku, najčešće „U Stambolu na Bosforu bolan paša leži“ i „Kad ja pođoh na Benbašu“ koja je zapravo naša romansa, ali je pevaju i drugi.

Nešto sam razmišljala: mnogo toga se izmešalo kod našeg življa u mom rodnom gradu Saraju – odeća, pesme, običaji, jezici – samo nam se vera nije izmešala, mada su, moram istaći, ove druge dve potekle iz naše. Zbog tih različitih veroispovesti mladi iz jedne ne mogu se venčavati za one iz drugih... Da, da, Mama Estera mi je ispričala mnoge priče sa tužnim završetkom u vezi sa tom zabranom, a ja sam se svaki put rasplakala... Možda je stoga najpametnije što se roditelji dogovore i izaberu koga misle da treba ne pitajući njihove sinove i kćeri. Ali, i u vezi s tim sam čula isto sijaset tužnih priča – nisu se nikad zavoleli, a morali su živeti zajedno sav svoj vek, decu izroditi, jesti skupa za stolom iz dana u dan, iz nedelje u nedelju, i tako sve do smrti. Takva sudbina je strašnija i od gladi, i od selidbe, i od progona. Nema ničeg strašnjeg. Samo je smrt strašnija...

Eh, kako pišući ove stranice odlutam, skliznem na neki sporedni kolosek. Misli mi se tumbaju, jedna drugu prestižu i nikako da se držim dosledno jedne... Počela sam o Papa Leonu, a odletem na svadbe... Dakle, onda Papa dograbi Klaru, ljubi je u obraze i ljulja u krilu. Kod njega sve nakratko. Osim jednog: on me je uporno učio i naučio da čitam i pišem! Verovatno ga je Mama zamolila, a ja sam pokazala toliko zahvalnosti, radosti i priljevnosti, tako sam brzo učila da sam sustigla čak i njegovo nestrpljenje. Meni nije trebalo na početku davati slova od šećera da ih pojedem kao što se daju jidiš dečacima u *hederu*. Ne, ne, ja sam njihovu slatkoću osećala pod npercima stalno. I sada se oblizujem kao da jedem baklavu uvek kada nešto pročitam ili napišem... Za mene nema slađeg kolača!

Posle sam nastavila da vežbam sama, pa sam najzad i Papa Leona oduševila. Zato me je učio i onome što mu nije bilo u planu... Kao, na primer, o preko šest stotina zakona o tome šta se sme, a šta se ne sme kod Jevreja. Ili, o jevrejskom kalendaru, kombinaciji lunarnog i solarnog, koji je Hilel Drugi usavršio. Papa mi je objasnio da naš kalendar počinje od postanka sveta i da je ta godina dobijena na osnovu usmenog predanja, sabiranjem godina starosti od Adama, koji je imao sto trideset godina kada mu se rodio sin Set, koji je opet imao sto tri godine kada mu se rodio sin Enoh, i sve tako do danas... I naučio me je da *molad*, pojava mladog Meseca, počinje kada se Sunce, Mesec i Zemlja nalaze u pravoj liniji, što određuje početak novog meseca u našem kalendaru. I naučio me je da postoje četiri *tekufe*, početka godišnjeg doba: *tekufa nisan* kada su dan i noć jednaki, početak proleća; *tekufa tamuz*, kada je dan u godini najduži, početak leta; *tekufa tišri*, kada su opet dan i noć jednaki, početak jeseni; i *tekufa tevet*, kada je noć u godini najduža, početak zime.

Svašta me je Papa naučio, a ja zapamtila. To je najveći poklon koji mi je iko ikada mogao podariti i samo zbog toga do svog poslednjeg daha ću mu biti zahvalna. Mom dobrom, lepom ocu Leonu!

Retkim kćerima u nas je data blagodet pismenosti! Kad ulazim u knjižaru *sinjor* Kajona svaki put dotaknem *mizuzu*, i promrljam jedno veliko *Gracias a mi Papa*, hvala mom tati, a učinim isto i kad počnem da čitam bilo koju knjigu. Obasuo me je moj mili Papa kišom slova – kišom dukata vrednijih od sveg zlata ovog sveta. Ako ne ume da ih zaradi za jelo, poklonio nam ih je na ovaj način. I to ne samo meni, jer nije on samo mene naučio da čitam i pišem time što me je naučio da čitam i pišem, već i sve nas pošto ću ja sada naučiti Ninu i Klaru. Isak će ići u školu, njemu je lako, on je muško.

* * *

Papa, *poveretu*, jadničak! Toliko se trudi pa se nadam da će ga *Sinjor dil Mundu*, Gospodar Sveta nagraditi za poštenje i vrednoću. Nažalost, nije lukav, ne ume da vara i nema umešnost prodavca, a bez toga nema ni uspešnog trgovca... Tako kaže Mama. Treba biti pomalo prevarant – reč koju nisam znala i odmah sam je zapisala – da bi u trgovini nešto postigao. Ali zašto? Zar svi uspešni trgovci moraju imati te loše osobine? Zašto se poštenje ne nagrađuje? Tora kaže da mora, ali život kaže drugačije. Kako to? Papa ode ujutro od kuće, a vrati se tek posle popodnevne molitve u templu. Samo za velike praznike on ne radi: na Šabat, pa za Roš Ašanu, našu Novu godinu, kada ide i na večernju službu *Avrit* prvog dana, i na jutarnju *Šaharit*, i popodnevnu *Minhu* i tako dva dana, pa za Jom Kipur kada ide na molitve *Lel Kipur*, *Šaharit*, *Jizkor*, *Musaf*, *Minhu*, *Neilu* i *Avdalu*, i za Pesah takođe i za Sukot, Hanuku i Purim. Dobro, ima dosta praznika, ali to nije mnogo kad se rasporedi na godinu dana! Inače Papa je stalno u poslu, na poslu, zaposlen. Ja mu se iskreno divim na trudu i ubeđena sam da će biti nagrađen kad-tad!

Kad se vrati iz templja posle molitve, smiren je. Ponekad kad se vrati kasnije, bes mu bije iz očiju, ali mi se ne sklanjamo jer nas on nikad ne tuče, nikad nas nije ni udario, njegova ruka nas samo miluje, zato se sjetimo oko njega i on je za tili čas već raspoložen. Priča o uspešnim trgovcima sa kojima je tog dana razgovarao i koji će mu sigurno dati dobar posao, deo kolača njihove zarade, veli, samo mora da skupi pare da uloži u taj i taj poduhvat. Jednom kad mu krene, mi smo na konju – bogati! Tako kaže Papa.

„Bogati smo i ovako,“ veli Mama.

Pitala sam je kasnije kako to misli kad nam baš ne ide najbolje što se novca tiče.

„Bogata sam zato što imam vas. Deca su najveće blago, *anđelikju miju, no ti ulvidis nunka, kerida*, anđele moj, nikad to ne zaboravi, mila moja,“ odgovorila mi je, a zatim dodala: „I nikad ne zaboravi da još više nego što ja imam vas, vi imate mene i tatu sve dok smo živi, do našeg poslednjeg daha!“

To je vrlo lepo rekla pa sam puno o tome razmišljala: mi, deca, postepeno krećemo svojim putem, udajemo se i ženimo, a roditelji su uvek nama na raspolaganju kad zatreba. To je Mama htela da kaže i to je istina... I sada, dok smo mali, mi ne možemo bez njih, a oni bi, pošto su odrasli, mogli bez nas... Mama mi je tom izjavom pružila snažno osećanje sigurnosti.

A moj dragi učitelj, *sinjor* Kajon, jednom je kazao isto nešto toliko pametno o istoj temi da ga moram pribeležiti: *Bogatstvo se ne meri stvarima koje posedujemo, već onima kojih se umemo lišiti.*

Dugo i duboko sam o toj mudrosti razmišljala i došla sam do zaključka da se jedino moje porodice ne mogu lišiti. Gubitak svega ostalog bih podnela.

* * *

Potpuno razumem što je Papa bio odlučio da ide poslom u Stambol. U Saraju mu nikako nije išlo otkad su došli Austrijanci i njihovi Jevreji. On nije mogao da se uklopi, ponavljao je, on je levantski Sefard, a ne zapadnjački Aškenaz i to je to! Njemu više nema života u Saraju, pa zato moramo na istok gde se još radi i živi kao što su on i svi njegovi dedovi i pradedovi i čukundedovi i čukun-čukun dedovi naučili i kao što i sam Bog zapoveda. I tako se mi obresmo u Stambolu.

Poboljšanje od sarajevskog stanja još ne videsmo, ali ako je Papa Leonu dobro i nama je dobro. Doduše, mislim da nije zadovoljan, ali je pun nade, pa smo i mi puni nade. Mama je odmah dobila posao pralje, a ja čuvam decu. U poslednje vreme, ona čuva decu jer više ne može da pere od stomaka. Dok je radila, donosila je gotovo svaki dan poneku poslasticu za nas od bogatih *sinjora* kod kojih je prala veš. To je bilo vreme izobilja. Sada više toga nema, osim što nam za Šabat *sinjora* Kajon, knjižareva žena, ljubazno šalje malo jake pileće čorbice ili *guevus inhaminadus*, jaja kuvana u lukovici (kakva poslastica!) i to po jedno za svakoga, punih šest jaja, ali ih mi prepolovimo ili učetvrtimo, pa ih jedemo celu sedmicu, ili pitu od praziluka, ili šest kiflica sa bademom, mirisnih *ruskitas di alhašu*... Subotom kod nas uvek gozba kao u najbogatijih!

* * *

Danas je Papa došao kući posrćući, užasno uzbuđen. Neki banditi su ga napali u mračnom Jorgovan sokaku i dobro ga izudarali. Mama se strašno zabrinula, nikad je takvu nisam videla. Potresena, hodala je besomučno po sobi mrmljajući: „*Tristi di mi! Tristi di mi no seja!* Teško meni!“ i kršila prste, a deca su se odmah rasplakala. Ja sam jedva ostala prisebna. Otrčala sam na bunar da zahvatim vodu za obloge, a kad sam se vratila svi su se grohotom smejali! Eto, to je moja porodica: u jednom času kukaju na sav glas, a već u drugom se uveliko vesele! Pošto sam zapanjena stajala kao ukopana sa krčagom na sred sobe, Mama mi je objasnila kako je Papa Leonu odjednom sinulo da se razbojnici nisu uopšte uvajdili jer nisu imali šta da mu ukradu pa su ga valjda zbog toga nekoliko puta dobro opaučili, iz čistog besa što su se džabe trudili. Nisu imali čak ni šta da mu skinu, jer nema ni pristojan kaput! Smehu nikad kraja. Tako se taj nemio događaj lepo završio.

Mama Estera me je pohvalila zbog snalažljivosti, jer sam donela vodu za hladne obloge, a pre spavanja me je zapitala: „*Kerida*, šta možeš naučiti iz ove dogodovštine?“

„Kad nemaš ništa, ništa ti ne mogu ni uzeti,“ uzvratila sam kao iz topa uverena da sam dala pravi odgovor.

„*Es varda*, to je tačno, ali čovek može imati velike vrednosti koje mu niko nikad ne može oteti, a to su....?“

Ćutala sam. Šta bi to moglo biti?

„Znanje i uspomene. Zato uči i pamti.“

Kod *sinjor* Kajona učim i pamtim, a ovo zapisujem da ne bih zaboravila. Znači, sledim mamin savet. Ako ikada budem imala novca njime ću kupiti knjige, naručiti drvodeljcu da mi sagradi police i postati knjižarka kao *sinjor* Kajon. Ili da budem pisac...? Premda nisam čula za žene koje se bave tim zanimanjem... Pesnikinja ima, ali prozna spisateljica? Možda ih ima. Moraću da se raspitam. Ni Mama ni *sinjor* Kajon nikad se ne ljute kad ih obasipam pitanjima, naprotiv, uvek mi strpljivo i detaljno odgovaraju.

* * *

Stari knjižar mi je opet rekao da sam „*una kriatura a las mil maravijas*, jedno dete od hiljadu čuda“ valjda misleći da sam prepametna za svoje godine... A možda i zato što sam uzela da čitam Voltera... I sve pročitano sam mu prepričala i na kraju dala svoj sopstveni sud! Bila sam vrlo ponosna, ali mi je radost malo pokvario njegov uzdah kojim je propratio svoj kompliment. Kasnije sam pokušala da odgonetnem taj uzdah: rastužio se ili zato što nisam muško, ili zato što je jednom rekao da su pametni ljudi mnogo nesrećniji u životu. Pitaću ga.

* * *